



Проблеми історіографії та джерелознавства

Д.А. Бравцев

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.: СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ



Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. безперечно відноситься до тих історичних подій, що справили визначальний вплив на всю подальшу історію не лише українського, але й російського народу. Цим обумовлений перманентний інтерес російських істориків до цієї проблематики, яка має не лише наукове, але й ідеологічне значення. Саме ідеологічні фактори обумовили значну розбіжність в оцінках одних і тих самих подій в українській, російській, польській та інших національних історіографіях.

У зв'язку з цим актуальним є узгодження українського бачення історії Національно-визвольної війни з її рецепцією в історіографії інших народів, передусім російського. В. Потульніцький, обґрунтовуючи необхідність інтеграції української національної історії в світову, говорить про важливість детального вивчення й опрацювання перспектив української історії з погляду інших (домінуючих, споріднених і підкорених) націй. Слід урахувати, що історія є баченням, яке потребує відстані, і різні історики дивляться на одні проблеми з різних точок зору. Отже, “коли ми отримуємо протилежні інформації з двох різних джерел, варто спочатку перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не зіткнулися ми з проблемою різних перспектив” [1.-С.33]. Тому є необхідним вивчення російської, польської, єврейської та інших перспектив української історії для того, щоб зрозуміти історію України в усьому її всесвітньо-історичному розвитку.

Внесок російської історіографії XVIII – початку XX ст. в дослідження проблематики Національно-визвольної війни, передусім такого її аспекту, як Переяславська рада, певною мірою вже досліджений в історіографії. Серед найновіших праць слід відзначити доробок В. Кравченка, В. Василенка, В. Маслака. Втім сучасна російська історіографія проблеми є майже недослідженою. Окрім розвідки В. Брехуненка, у якій спеціально приділено увагу сучасній російській історіографії переяславських домовленостей 1654 р. [2.-С.646-650], можна згадати хіба що низку рецензій на окремі монографії та колективні праці російських істориків.

Таким чином, враховуючи незначний термін давності, науковий доробок російських істориків останніх десятиліть XX ст., присвячений історії Національно-визвольної війни, ще не ставав предметом детального історіографічного дослідження. Отже існує потреба в систематичному аналізі сучасної російської історіографії Хмельниччини. Метою цієї статті не є всебічне дослідження даної проблематики, але виділення деяких суттєвих моментів, які, на нашу думку, характеризують специфіку висвітлення історії Національно-визвольної війни в сучасній російській історичній літературі.

Виділення сучасної (90-ті роки XX – перші роки XXI ст.) історіографічної ситуації в дослідженні історії Національно-визвольної війни обумовлене загальноприйнятою думкою про корінні зміни, що відбулися в історичній науці після розпаду СРСР. Зміст цього “перелому” полягав у відкритті нових тем досліджень, переосмисленні історичного досвіду, переоцінці багатьох фактів, використанні документів із недоступних раніше архівосховищ та становленні методологічного плюралізму. Втім 1991 рік не є абсолютною точкою відліку. По-перше, зміни, які характеризують становлення пострадянської історичної науки, почали відбуватися ще в другій половині 1980-х років. По-друге, багато вчених, що досліджують історію Національно-визвольної війни, працювали над

цими або суміжними проблемами ще за радянських часів, і тому не можна не розглядати їхню творчість.

Дослідження з історії Національно-визвольної війни виходять у Росії, головним чином, з наукових установ, що спеціалізуються на вивченні історії зарубіжних країн – це, передусім, Інститут слов'янознавства РАН. У Російській академії наук чимало фахівців з історії інших країн Східної та Центральної Європи та історії міжнародних відносин в цьому регіоні. Без сумніву, залучення широкого кола фахівців із суміжних проблем, існування школи історії дипломатичних відносин є позитивним моментом для розвитку вивчення історії України в Росії. Цім обумовлений широкий міжнародний контекст, у якому зазвичай подаються події Національно-визвольної війни. При вивченні історії дипломатичної боротьби цього часу історіографічна традиція диктує необхідність ґрунтовного аналізу зовнішньополітичних програм усіх учасників міжнародного конфлікту, перипетій внутрішньополітичної боротьби всередині кожної з цих країн.

Головним предметом наукових студій Л. Заборовського є міжнародний конфлікт у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі середини XVII ст., пов'язаний з Національно-визвольною війною українського народу. У монографії “Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.” Л. Заборовський аналізує міжнародну кризу в Східній Європі та її взаємодію із загальним політичним становищем. Автор зазначає, що повстання в Речі Посполитій з самого початку набуло не внутрішньопольського, а ширшого характеру (участь Кримського ханства, згодом Дунайських і Трансильванських князівств). Проте він вважає Визвольну війну лише попереднім етапом великої міжнародної військово-політичної кризи. Початковий етап цієї кризи був започаткований возз'єднанням України з Росією та початком війни Росії з Річчю Посполитою. Із втручанням у 1655 р. Швеції та початком Першої Північної війни конфлікт набув багатостороннього характеру та поширився на інші райони [3.-С.164-165].

Заборовський розглядає проблему “шведської альтернативи” у зовнішній політиці Б. Хмельницького. Учений заперечує висновки М. Грушевського та Б. Кентржинського, у роботах яких було обґрунтовано думку про реальність союзу зі Швецією. Головним недоліком цих концепцій Заборовський вважає те, що у них не було враховано зовнішньополітичні програми Швеції та, зокрема, місце в них української проблеми. Уважно аналізуючи хід переговорів між двома сторонами, він робить висновок про те, що “шведская политика лишь относительно учитывала интересы Украины и не открывала перед ней прочных политических перспектив” [4.-С.29-30].

Важливе місце серед наукових інтересів Л. Заборовського займала проблема релігії в міжнародній обстановці, дипломатичних переговорах, суспільно-політичному житті Східної та Центральної Європи 50-х років XVII ст. [5; 6; 7].

Заборовський зазначає, що з самого початку Визвольної війни релігійні проблеми незмінно мали місце в переговорах, які велися з Річчю Посполитою. Одним з головних пунктів вимог повсталих й одним з каменів зіткнення на шляху мирного врегулювання конфлікту було вирішення проблеми унії, а саме припинення переслідувань, які зазнавала православна церква, зрівняння її в правах з іншими конфесіями Речі Посполитої, повернення конфіскованих храмів і т. ін.

У дипломатичних переговорах із царським урядом Богдан Хмельницький із самого початку представив конфлікт як боротьбу за “істинну православну віру”. Російська сторона засвоїла цю аргументацію і в переговорах з Річчю Посполитою постійно використовувала її. Тим не менш, не зважаючи на те, що погляди стосовно причин конфлікту в козацького й царського урядів співпадали, уявлення про шляхи нормалізації були різними. Якщо Хмельницький прагнув залучити Росію до збройного конфлікту з Польщею, то царський уряд обрав роль посередника в мирному врегулюванні відносин між козацькими провідниками й польським урядом, передусім у релігійній сфері [7.-С.12-13].

Заборовський детально дослідив хід переговорів Б. Репніна-Оболенського у Львові в травні–вересні 1653 р. Саме ця масштабна акція стала переломним моментом у політиці московського уряду. Заборовський заперечує усталену в історіографії думку про те, що поворот до включення Росії в збройну боротьбу відбувся після земського собору початку 1651 р. Під час переговорів 1653 р. московські політики висловили готовність відмовитися від усіх своїх претензій, пов'язаних із порушенням царської титулатури, в обмін на згоду уряду Речі Посполитої вирішити “українську проблему” на базі Зборовського договору 1649 р. і в першу чергу нормалізувати умови функціонування православної церкви в Україні [8.-С.238-242].

Відповідь, надану польсько-литовською стороною, Заборовський називає “памятником политической недалековидности и ослепления”. Автори “ответного письма” повністю заперечили всі претензії з порушення прав козацтва і православ'я, тенденційно змалювавши причини визвольної війни. Єдиною умовою домовленостей з козаками була виставлена їх капітуляція і повернення до становища 1648 р., що на той момент було абсолютно неприйнятним. Таким чином, як вважає Заборовський, було втрачено останній шанс на збереження державної цілісності Речі Посполитої.

Фактично наступним кроком царського уряду стало ухвалення Земським собором у жовтні 1653 р. рішення про війну з Польщею, що мало фатальні наслідки для останньої [6.-С.72].

У центрі наукових зацікавлень Г. Саніна – стосунки Росії і України з Кримським ханством у середині XVII ст. У монографії та низці статей історик концентрує увагу на 1654-1657 рр.

Санін провадить думку про існування в цей період єдиної зовнішньополітичної лінії Росії та України, що було обумовлене спільністю мети. Центральною задачею їхньої зовнішньої політики після Переяславської ради стає боротьба за закріплення возз'єднання [9.-С.237-239].

Санін зазначає, що у порівнянні з 1640-ми роками російсько-кримські відносини стають дедалі складнішими: завдання попередження набігів стає вже не найголовнішим. На передній план висувається досягнення визнання ханом возз'єднання України з Росією. Ідея Б. Хмельницького використати існуючі між ним і ханом відносини військового союзу знайшла повну підтримку в Москві, втім спроба включити Крим до антипольського блоку не вдалася. Причиною зближення Криму з Польщею, на думку Саніна, стали не стільки грабіжницькі мотиви, скільки традиційна політика підтримки рівноваги, що виражалася у підтримці татарами більш слабкої держави (у даному разі – Речі Посполитої) з метою не допустити посилення іншої держави в регіоні (у даному випадку – Росії), бо це було серйозною загрозою ханству [9.-С.46-47, 71-72].

Щодо питання про приєднання України до Росії, на думку Саніна, воно відбулося на основі боротьби зі спільними противниками, а отже за своєю формою являло собою конфедерацію. Г. Санін наголошує на такій характерній рисі політики Москви на “вновь приобретенных землях”, як прагнення зберегти у недоторканості такі регіональні особливості, як законодавство, порядок землеволодіння тощо, на відміну від Речі Посполитої, ставлення якої до української державності він називає досить суперечливим. Тому за Березневими статтями 1654 р. Україна “в практически неизменном виде” зберегла свій державний устрій. Деякі обмеження самостійності, такі як визнання верховної влади царя, Санін вважає суто формальними [10.-С.62-63].

Г. Санін не вважає, що українсько-московський договір якимось чином обмежував свободу дипломатії, проте заперечує можливість існування сепаратистських тенденцій у зовнішній політиці Б. Хмельницького. Повертаючись до історичної давності полеміки між Г. Карповим і М. Костомаровим [11], сучасний російський історик підтримує висновки Карпова. Він стверджує, що ті дипломатичні зносини, які гетьман мав із Портою, відбувалися з відома і за згодою московського царя, та навіть більше того – були частиною спільної російсько-української дипломатичної гри. На думку Саніна, метою цих переговорів було прагнення за допомогою султана змусити кримського хана укласти союз проти Речі Посполитої або хоча б нейтралізувати його в російсько-польській війні. Крім того завдяки Б. Хмельницького та за його ініціативою відбулися переговори щодо переходу Дунайських князівств з-під панування Туреччини у російське підданство [12.-С.159-160; 13.-С.36].

Так само переговори Хмельницького зі шведським королем з метою укладання союзу проти Речі Посполитої Санін не вважає “зрадою” стосовно Росії, розглядаючи цей прецедент як “борьбу мнений”, як свідчення незаперечного права гетьмана на проведення незалежної зовнішньої політики. Крім того, ці контакти він вважає вигідними для Росії, адже загроза українсько-шведського союзу була важливим фактором впливу на Польщу [9.-С.176, 238-239].

Т. Яковлева є автором монографії та низки статей, присвячених історії Гетьманщини другої половини 1650-х рр. Монографія Т. Яковлевої “Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.” [14] присвячена складному періоду історії України – розвитку Гетьманщини після Переяславської ради 1654 р. – останніх років життя та гетьманства Б. Хмельницького та гетьманства І. Виговського. Головною метою книги, що базується на дисертаційній роботі авторки, є дослідження Руїни – її початку та подій, що безпосередньо їй передували.

Т. Яковлева приділяє увагу такій проблематиці, як оцінка результатів і рішень Переяславської ради 1654 р. та Березневих статей, підсумки Хмельниччини, сутність Гадяцького договору з Польщею, соціально-політичне становище козацької держави і структура українського суспільства в 50-х рр. XVII ст. Дослідниця уважно аналізує особливості української зовнішньої політики другої половини 50-х рр. XVII ст. Слід відзначити, що офіційні угоди, укладені козацтвом, – Зборівська 1649 р., Переяславська угода 1654 р., Гадяцька угода 1658 р. та друга Переяславська угода 1659 р. – слугують для Т. Яковлевої контекстом, у якому розглядається еволюція української державницької ідеї [15].

Значну увагу Т. Яковлева приділяє дослідженню окремих постатей козацької старшини, їхніх політичних симпатій і прагнень. Окремий розділ монографії присвячений дослідженню козацької старшини після 1654 року – угрупованням в її складі та окремим постатям (П. Тетері, І. Виговському, І. Богуну та ін.) [14.-С.108-147]. Деяким представникам козацької старшини періоду Хмельниччини та пізнішого часу присвячено низку статей дослідниці. Особливо пильну увагу Т. Яковлевої привертає особа полковника Івана Богуна (Федоровича) [16]. Слід зазначити, що у своїх роботах

російська дослідниця прагне відійти від традиційних для російської історіографії стереотипів (передусім негативних) ставлення до оточення Б. Хмельницького і до його наступників, і того ж часу намагається уникнути їх надмірної ідеалізації, що є властивим для української історіографічної традиції [17; 18].

Ряд праць Б. Флорі присвячена історії запорозького козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст., тобто напередодні й на початку Визвольної війни. У центрі його уваги – стереотипи масової свідомості низів українського суспільства, сприйняття ними Визвольної війни. Учений використовує документи Розрядного приказу, серед яких міститься велика кількість записів чуток про події в Україні. Ці документи являють собою повідомлення воевод прикордонних з Річчю Посполитою міст про події, що відбувалися в цій державі. Ця інформація йшла із розповідей купців, лазутчиків і перебіжчиків з України до Московської держави. Дослідження цих матеріалів дало змогу реконструювати погляди й уявлення низів українського суспільства – селян, міщан, козаків – у період, що безпосередньо передував Визвольній війні та на її початку, а отже і глибше зрозуміти причини й сутність повстання [19.-С.151-152; 20.-С.36].

Б. Флоря вважає, що у свідомості козацтва тісно переплелися два конфлікти – соціальний і релігійний. З одного боку, козаки протестували проти спроб позбавлення їх особливого статусу і перетворення у “підданих”. З другого – гостре незадоволення викликали спроби примусити їх підкоритися владі уніатської церкви. У зв’язку з цим спроби зменшити реєстр пов’язувалися передусім із прагненням “ляхів” послабити козацтво як головного захисника православ’я на українських землях [20.-С.37].

На думку вченого, уже на початку 20-х років XVII ст. козаки доходять висновку про необхідність збройної боротьби проти Польщі “за віру і про козацтво”. Флоря вважає, що повстання під проводом Б. Хмельницького не було давно планованою акцією, проте вже з цього часу почався пошук союзників. З цим пов’язані зміни у відносинах між козацтвом і Кримом. У 20–40-х рр. XVII ст. відносини між козаками і татарами набули складного і неоднозначного характеру: з одного боку, між ними тривали конфлікти і зіткнення, з другого – ця ворожість змінювалася моментами співробітництва. Це дає змогу краще зрозуміти ті історичні умови, у яких на початку 1648 р. було укладено військовий союз Війська Запорозького з Кримом. Укладання такого союзу було підготовлено розвитком відносин між запорожцями і татарами в 2-й чверті XVII ст. [21.-С.59].

Досліджуючи особливості російсько-українського союзу 1654 року, Б. Флоря звертається до формування серед російського населення XV–XVI ст. сприйняття своєї держави як історичного наступника Давньоруської держави. Б. Флоря зазначає, що де-юре відбулося приєднання Гетьманщини до Московської держави як автономного політичного утворення. Втім офіційне тлумачення російською стороною Переяславської ради, яке відбулося у низці офіційних документів, формулювало версію про возз’єднання. При цьому мова йшла в жодному разі не про возз’єднання двох етнічно близьких (“братських”) народів, але про возз’єднання в єдине ціле тих земель, що раніше входили до складу єдиної Давньоруської держави [22.-С.36-37].

О. Галашин у статті “Россия и начало восстания Б. Хмельницкого” намагається розв’язати питання: чому укладання союзу Москви з повсталими відбулося далеко не на самому початку конфлікту. Одним із головних факторів автор називає традиційне негативне ставлення до запорозьких козаків, які, незважаючи на прихильність до православ’я, нерідко брали участь у війнах Польщі з Росією, та, що головне, мали заслужену репутацію “воровских людей”. Крім того ставлення Росії до Б. Хмельницького значною мірою визначалося міжнародною обстановкою, що склалася на той час. В умовах зближення Москви і Варшави, викликаного спільною боротьбою проти Кримського ханства, підтримка повстанців не була вигідною для Росії [23.-С.53-55].

О. Галашин вказує, що в перші місяці повстання за відсутності безпосередніх контактів з Б. Хмельницьким головними джерелами інформації для російського уряду були: 1. відомості від офіційних польських чиновників. Так перше свідчення про повстання прийшло в Росію від А. Кисіля; 2. повідомлення воевод прикордонних з Річчю Посполитою міст (в основному чулки про події в Україні); 3. інформація російських підданих, що знаходилися в Криму. Отже, враховуючи недостовірність здобутої інформації, російський уряд не міг приймати поспішних рішень. Тим більше, що спочатку Хмельницький виглядав в очах Москви зрадником законного короля і до того ж був союзником татар [23.-С.58-59]. Лише згодом до Москви поступили детальні й достовірні свідчення про справжню сутність визвольної війни, що призвело до серйозних перемін у політиці російського уряду.

Слід відзначити ще одну цікаву розвідку О. Галашина, присвячену питанням самосвідомості козацтва XVI–XVII ст. [24]. Автор вбачає в ідеології українського козацтва рецепції ідей священної війни (джихаду), що є властивими виключно ісламу.

Автор подає коротку порівняльну характеристику ставлення до насильства у православ'ї та ісламі. Він констатує, що іслам споконвічно є релігією насилля, того часу як православ'я заперечує ідеологію священної війни. Втім Галашин спостерігає в історії Східної Європи виняток із цього правила, а саме ідеологію священної війни проти іновірців, що була властива для козацтва.

Найяскравіший прояв використання ідей джихаду в “православній оболочке” Галашин вбачає у Хмельниччині. Він стверджує, що для більшості запорожців ця війна велася не лише задля визволення України й Білорусі, але задля підкорення “іновірців західних”, знищення уніатства і католицизму. Програмою-максимум, як вважає Галашин, було “подчинение вселенной одному православному государю”. Проте він називає ці плани абсолютно нереальними через такі причини: по-перше, ідеологія священної війни була невластивою православ'ю, по-друге, “козацька революція” спиралася на напівкримінальні елементи. Через це розпочата запорожцями війна за вселенське поширення православ'я не здобула підтримки православної церковної та світської влади. Галашин також стверджує, спираючись на висновки Б. Флорі [19.-С.196-197], що козацька революція завдала невинного удару по позиціях православ'я в західній Україні й Білорусі. Західноруська шляхта, “видя опасность в православии”, остаточно перейшла до католицизму. Таким чином, за висновками Галашина, розпочата запорожцями війна принесла більше шкоди, аніж користі.

У роботах І. Андрєєва [25], С. Лобачова [26], О. Преображенського [27], Г. Таліної [28] та інших істориків приділено увагу питанню про роль православної релігії та церкви у державній політиці Московської держави в XVII ст., зокрема щодо України. Вважається, що православна церква (головним чином в особі патріарха Никона) справляла чималий вплив на політику молодого царя Олексія Михайловича. Ідеологічним обґрунтуванням цієї політики була ідея “Російський цар – захисник православ'я”. Виходячи з цієї доктрини, основним завданням зовнішньої політики Росії цар і його оточення вважали возз'єднання України з Росією.

Значну увагу російські вчені приділяють аналізу ролі іноземних православних діячів у дипломатичних відносинах часів Національно-визвольної війни. У деяких роботах Б. Флорі [29] та Б. Фонкіча [30] міститься аналіз стосунків лідерів православної церкви, зокрема патріархів константинопольських Парфенія II і Паїсія та ієрусалимського патріарха Паїсія з Б.Хмельницьким. Л. Заборовський у низці робіт звертає увагу на діяльність о. Данила Калугера, зокрема на його роль в українсько-шведських переговорах [31].

У центрі уваги В. Ченцова – дослідження джерел з історії грецько-російських зв'язків у середині XVII ст. Ченцова досліджує роль греків (в основному купців і церковних діячів) у дипломатичних відносинах того часу. Це, передусім, такі діячі, що не лише повідомляли в Росію про події, що відбувалися, але й активно сприяли зближенню Б.Хмельницького з Олексієм Михайловичем, зокрема – ієрусалимський патріарх Паїсій, назаретський митрополит Гавриїл, колишній константинопольський патріарх Афанасій Пателар, коринфський митрополит Іоасаф та ін. Ченцова зосереджує увагу також на світських кореспондентах московського царя, діяльність яких майже або зовсім не досліджувалась. Це грецький купець Іван Петров, а також Кіндрат Юр'єв [32; 33].

Дослідження деяких російських істориків присвячені становищу придунайських країн – Молдавії, Волощини і Трансільванії – у зв'язку з Національно-визвольною війною. Місце Трансільванії в конфлікті середини XVII ст. розглядається в роботах О. Хаванової та В. Шушаріна. Розвідка О. Хаванової присвячена зовнішній політиці Дьєрдя II Ракоці в 1648 – 1660 рр., від початку князювання до загибелі. Зокрема аналізується його ставлення до українсько-польського конфлікту [34]. В. Шушарін розглядає становище Трансільванії у суперництві між Османською імперією та Угорщиною в середині XVII ст. Значну увагу дослідник приділяє відносинам Дьєрдя II Ракоці з Б.Хмельницьким [35].

Низка статей Л. Семенової присвячена аналізу зовнішньої політики Молдавії та Волощини в міжнародній ситуації, що склалася в Східній і Південно-Східній Європі у зв'язку з Визвольною війною в Україні. Дослідниця подає детальний аналіз політики молдавського господаря В. Лупу у зв'язку з початком Визвольної війни. Значну увагу приділено історії молдавської кампанії Б.Хмельницького [36; 37].

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що в сучасній російській історіографії сформовано певною мірою цілісну концепцію Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Якщо спробувати виділити спільні риси, властиві більшості досліджень різних авторів, то передусім слід відмітити широкий міжнародний контекст, у якому досліджуються події Національно-визвольної війни. Хмельниччина розглядається як перший етап глобальної міжнародної кризи середини XVII ст., що охопила цілу низку країн Центральної, Східної, Південно-Східної, Північної Європи і навіть Азії. Конфлікт між цими державами вийшов далеко за межі “возз'єднання” України з Росією.

Слід також відзначити прискіпливу увагу до релігійного аспекту Національно-визвольної війни. Чимало досліджень присвячено ролі церкви у формуванні зовнішньополітичної програми московського уряду, проблемам взаємовідносин між українською та російською православними церквами та їхнього ставлення до конфлікту, ролі грецьких православних діячів у відносинах між Росією й Україною та їхніх стосунках з урядами інших країн; чималий інтерес викликає релігійний аспект дипломатичних переговорів цього часу.

Джерела та література

1. Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002.
2. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003.
3. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – М., 1981.
4. Заборовский Л.В. Украинский вопрос в шведской внешней политике в середине 50-х гг. XVII в. // Международные связи в средневековой Европе. – Запорожье, 1988.
5. Заборовський Л.В. Релігійний аспект визвольної війни українського народу середини XVII ст. на початковому її етапі // Історія релігій в Україні. – К.; Львів, 1995.
6. Заборовский Л.В. Религия и политика в кризисный период конца 40-х – 60-х гг. XVII в. в Восточной и Центральной Европе // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1997. – № 3.
7. Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы, исследования. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. – М., 1998.
8. Заборовский Л.В. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000.
9. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.
10. Санин Г.А. Антиосманитские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.
11. Карпов Г.Ф. В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890.
12. Санин Г.А. Украина и русско-османские отношения второй половины XVII в. (Историография вопроса) // Внешняя политика России (Историография). – М., 1988.
13. Санин Г.А. Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2.
14. Яковлева Т.Г. Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998.
15. Яковлева Т.Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.
16. Яковлева Т.Г. Иван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – № 2; № 4.
17. Яковлева Т. Иван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. – 1998. – № 3.
18. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4.
19. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в. – М., 1996. – Ч. 2: Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события.
20. Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2.
21. Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995.
22. Флоря Б.Н. Спорные проблемы русско-украинских отношений в первой половине и середине XVII в. // Белоруссия и Украина: История и культура. – Ежегодник 2003. – М., 2003.
23. Галашин А.В. Россия и начало восстания Б. Хмельницкого // Славянский альманах 1999. – М., 2000.
24. Галашин А. “Православный джихад”? К вопросу о самосознании казачества XVI–XVII вв. Рецепция идей джихада в православной среде XVI в. // <http://religion.russ.ru/ideas/20020123-galashin.html>.
25. Андреев И. “Хотим царя восточного, православного!..” // Родина. – 1999. – № 8.
26. Лобачев С.В. Патриарх Никон и взаимоотношения государства и церкви в середине XVII века. – СПб., 1998.

27. Преображенский А.А. О православной церкви в истории России XVII века // Православная церковь в истории России. – М., 1991.
28. Талина Г.В. Царь Алексей Михайлович: личность, мыслитель, государственный деятель. – М., 1996.
29. Флоря Б.Н. Патриарх константинопольский Парфений II и гетман Богдан Хмельницкий // Московия: Проблемы византийской и новогреческой филологии. – М., 2001.
30. Фонкич Б.Л. Две греческие грамоты к Богдану Хмельницкому // Florilegium: К 60-летию Б.Н. Флория: Сб. ст. – М., 2000.
31. Заборовский Л.В. Эмиссары греки в дипломатии Украины в гетманство Б. Хмельницкого: Даниил-афинянин // Украина-Греция: История и современность. – К., 1993.
32. Ченцова В.Г. Источники фонда "Сношения России с Грецией" Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000.
33. Ченцова В.Г. "Вестовые письма" Кондрата Юрьева из Красного в документах Посольского приказа (40–50-е гг. XVII в.) // Российская дипломатия: История и современность. – М., 2001.
34. Хаванова О.В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000.
35. Шушарин В.П. Трансильвания в соперничестве Османской империи и Габсбургов // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1.
36. Семенова Л.Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в. (По материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000.
37. Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1.

Summary

The aim of the article is to elucidate specificity of the National liberation war in Ukrainian in the middle of XVII century in post-Soviet Russian historiography. The author stresses upon main tendencies in research of the National war, analyses the main concepts of some contemporary Russian historians. The main tendencies in investigating the National independence war in contemporary Russian historiography are: Russian historians devote much attention to international context of the war, that provoked large crisis in Central-Eastern Europe in the mid-seventeenth century; intently researched is a religious aspect, i.e. the role of the Orthodox church in formation of the foreign policy of Moscow tsar, religious backgrounds of diplomatic negotiations during the war. Author comes to a conclusion that in the contemporary Russian historiography an integral conception of Ukrainian National independence war was formulated.

І.І. Лиман

ПИТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ХРАМІВ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЙ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛАХ



Важливим показником розвитку церковного устрою південноукраїнського регіону є зміна кількості релігійних споруд, розташованих на його території. Формування органів єпархіальної влади було тісно пов'язане із розбудовою мережі церков: з одного боку, необхідність контролювати і спрямовувати діяльність священно- та церковнослужителів уже діючих релігійних споруд зумовлювала запровадження духовних правлінь і наказів, з другого – таке запровадження мало забезпечити кращі можливості для зведення нових храмів.

Для оцінки результатів, які принесли для православ'я на півдні України перші роки існування тут Слов'янської та Херсонської єпархії, слід встановити кількість релігійних споруд, які існували до влаштування архієрейської кафедри в Полтаві. Для цього, у свою чергу, необхідно співвіднести дані, що містяться в історіографії та джерелах.

В історіографії існують досить суперечливі точки зору з цього питання.

Суттєві розходження маємо в оцінці кількості релігійних споруд на території Вольностей Війська Запорозького. Козак Корж, який мешкав на Запорозжі за часів існування Нової Січі, згадував, що церкви, крім січової та монастирських, знаходились лише в шести населених пунктах Вольностей [1.-С.55]. Слідом за Коржем протоієрей К. Оранський писав про 8 церков та одну пустинь [2.-С.829]. Згідно з А. Скальковським на Запорозжі діяли, крім названих Коржем, ще 8